

Feriale Duranum

En romersk festkalender fra Dura Europos¹

af Jan Brix

I 1932 fandt et fransk-amerikansk udgravningshold i Dura Europos, der ligger ved Eufkrat i det østlige Syrien, et papyrusdokument, som er publiceret P. Dura 54.² Dette papyrusdokument måler 23 cm i højden og 120 cm i længden og indeholder en liste over religiøse fester og ceremonier, der skulle afholdes i løbet af året. Dele af listen mangler, men historikerne antager, at den oprindeligt har inkluderet 68 datoer, arrangeret kronologisk i fire søjler. For hver søjle angives en dato, årsagen til ceremonien, guden eller guderne man skulle ære samt hvad der skulle ofres. Den latinske betegnelse for en sådan liste er *feriale*, og på grund af dokumentets proveniens, Dura Europos, har det været naturligt at kalde dokumentet *Feriale Duranum*. *Ferialia* var lister over fester eller ceremonier, der sædvanligvis, men langt fra altid, blev arrangeret kronologisk. De blev netop lavet som lister og adskiller sig således funktionelt fra kalendere og andre optegnelser, der indeholder lignende informationer. Der er imidlertid ikke tale om et stort repræsentativt kildemateriale, da man kun kender til omkring ti *ferialia* fra den romerske verden, der kan dateres fra kejser Augustus til det 5. århundrede e.Kr.

Selve papyrusdokumentet blev fundet sammen med 84 andre dokumenter i det såkaldte "Rum W 13" i et tempel, der var indviet til den lokale gudinde Azzanathkona. Dokumentet er forfattet på latin og indeholdt udelukkende navnene på traditionelle romerske guder samt fester, som fejredes i Rom. Der er ingen omtale af lokale guddomme eller for den sags skyld nogen andre af de populære guder, som florerede i Romerriget: det var udelukkende guder knyttet til det traditionelle romerske pantheon, og dette til trods for at arkæologien klart har påvist, at romerske soldater i Dura Europos ligesom i resten af Romerriget tilbad et bredt spektrum af guder og gudinder. Men Robert Fink, Allan Hoey og Walter Snyder, der arbejdede med publikationen af teksten, nåede frem til den konklusion, at dette dokument re-

-
1. Dette bidrag er et uddrag af foredraget *Feriale Duranum. Et papyruskrift fra Dura Europos*, der blev holdt i Antikklubben, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet i september 2005.
 2. Dokumentet ligger nu i The Beinecke Library, New Haven, og kan ses på: <http://beinecke.library.yale.edu/papyrus/oneSET.asp?pid=DP%20%20qua>. En mere tilgængelig publikation er Robert Fink, *Roman Military Records on Papyrus* n° 117.

præsenterede den officielle romerske militærreligion. Der var tale om et dokument, der var blevet distribueret til alle militærenheder i Romerriget. Det var en ritualkalender, som blev benyttet af den romerske garnison i Dura Europos under kejser Severus Alexander (222-235 e.Kr.). På trods af dokumentets sene datering, var den religiøse praksis overraskende konservativ, og derfor daterede man originalen til augustæisk tid.

Historikere, klassiske filologer og religionshistorikere har på baggrund af dette enestående dokument og den kontekst, hvori det er fundet, konkluderet, at *Feriale Duranum* er det eneste eksempel på den romerske hærs officielle religion – en religion, der blev dem pålagt af den kejserlige administration og distribueret til alle militærenheder i Romerriget. Det er det eneste såkaldte “militære *feriale*”, der er blevet fundet og på nuværende tidspunkt findes der ingen hentydninger i de antikke kilder til andre militærkalendere. Historikere ville under normale omstændigheder betvivle sådanne generaliseringer, men dette har imidlertid ikke været tilfældet med hensyn til *Feriale Duranum*. Det er tvivlsomt om historikerne var nået frem til samme konklusion og lignende generaliseringer, hvis papyrusdokumentet var blevet fundet i det særegne Ægyptens ørkensand. I så fald havde papyrusdokumentet sandsynligvis ikke fået samme opmærksomhed. Uanset dokumentets herkomst, så har disse generaliseringer resulteret i, at nyere forskningsværker, der behandler den romerske hær, religion og kejserkult regelmæssigt citerer fra *Feriale Duranum* eller henviser til dette dokument som værende den bedste refleksion af den romerske militærreligions officielle karakter, som den havde set ud siden kejser Augustus.

Ifølge den traditionelle tolkning af dokumentet var det først og fremmest brugen af latin som overbeviste dem om, at der var tale om et officielt dokument. Hertil kom at det blev fundet i hvad man betragtede som den tyvende palmyrenske kohortes (*cohors XX Palmyrenorum*) arkiver. Dette antydede at dokumentet var tiltænkt hæren. Dertil kommer fraværet af enhver omtale af lokale guddomme og fester, da det udelukkende indeholdt navne på de traditionelle romerske guder, som Jupiter, Mars, Victoria, Vesta, Salus, Roma, Minerva og kejserens *genius*, *divi* og *divae* samt fester og ceremonier fra den civile kalender i Rom.³ Dokumentet er på grund af de nævnte kejsernavne, som dukker op i dokumentet blevet dateret til begyndelsen af Severus Alexanders regeringsperiode. Forskerne har imidlertid postuleret at den originale version af dette dokument skulle stamme fra Augustus’ regeringsperiode. Dette begrundes med at kejser Augustus, som person, havde et ønske om at vække den ro-

3. TEAD P&P, 192

merske fromhed og professionalisere hæren. Historikerne har altså set dette dokument som et centralt forsøg på at undgå det man populært kalder “barbariseringen” af Romerriget, og at opretholde soldaternes loyalitet overfor kejseren. Andre kulturer kunne blive officielt anerkendt og til en vis grad opmuntret, men de kunne ikke sådan uden videre blive en del af den officielle militærreligion, som kommer til udtryk i *Feriale Duranum*.⁴

Forskningen inden for romersk religion og militærreligion har i høj grad været tilbøjelig til uden videre at acceptere denne opfattelse. Der kan imidlertid ikke herske tvivl om, at den bagvedliggende argumentation er vag og forenklet og formentlig også baseret på fejlagtige observationer. Man kan under alle omstændigheder betvivle dokumentets officielle karakter, militære ophav og dets augustæiske oprindelse. Det er måske langt mere sandsynligt at *Feriale Duranum* ikke er et standarddokument, men derimod et regionalt produkt fra Syrien.

Publiceringen og betydningen af *Feriale Duranum*

Den endelige analyse af *Feriale Duranum* blev publiceret i 1940 af de førnævnte Robert Fink, Allan Hoey og Walter Snyder, der alle var elever af Mikhail Rostovtzeff. Fink, Hoey og Snyder påbegyndte deres arbejde med publiceringen efter et seminar ledet af Rostovtzeff, og det er indlysende at hans indflydelse har været af afgørende betydning for resultatet. I de indledende bemærkninger kommer de da også med en anerkendelse af hans store betydning for hele projektet: “for his patient criticism and his steady encouragement during the whole course of its composition”.⁵ Rostovtzeff satte helt klart sin signatur på tolkningen og publiceringens endelige udformning, da han allerede i 1934 refererede til dokumentet som et militærdokument og karakteriserede de mange papyri som en del af et militærarkiv.⁶ Resultatet blev publiceret i *Yale Classical Studies (YCS)* og var et imponerende værk på 222 sider. Det mest bemærkelsesværdige er imidlertid den 45 sider lange konklusion af Allan Hoey. Allan Hoey var holdets ekspert i romersk religion og især romersk militærreligion, mens Walter Snyder og Robert Fink var eksperter i henholdsvis romerske kalendere og romerske militærpapyri. Sammen nåede de frem til følgende:

4. Fink (1940), 476

5. Fink (1940), 11

6. Rostovtzeff (1934), 364

The character of this text as a *feriale*, that is, a list of festivals, is self-evident; and...the use of the Latin language and capital script proves its official nature, its presence in the archives of the cohorts XX Palmyrenorum shows that it was intended for the army, the absence of any festivals of a strictly local nature is evidence that it was the standard *feriale* for all the armies of the empire, and the exclusion of all non-Roman gods and festivals is proof that this was the traditional calendar of observances which in its main outlines was as old as the time of Augustus.⁷

Denne tolkning af *Feriale Duranum* har fået vidtrækkende konsekvenser for forskningen i romersk religion og militærreligion. Den tidlige forskning argumenterede for, at der var stor forskel på religion blandt hhv. romerske soldater og civile. Den civile romerske kalender blev ikke benyttet i hæren, fordi der var en klar religiøs adskillelse mellem civile romerske borgere og soldaterne i legionerne. Således ses det udtrykt i Alfred von Domaszewskis *Die Religion des römischen Heeres* fra 1895. Mange af hans argumenter danner fortsat grundlag for religionsforskningen, men en af hans mest indflydelsesrige påstande blev i 1940'erne afvist af Hoey, Fink og Snyder. De nåede, på baggrund af tolkningen *Feriale Duranum*, frem til den konklusion, at de romerske soldaters religion var den samme som de civile romerske borgere, og at den blev udledt af den civile kalender i Rom.⁸

De arkæologiske udgravninger i Dura Europos har imidlertid gjort det klart, at de romerske soldater tilbad mange guder udover de guder, der stod opremset i *Feriale Duranum*. Dedikationer til guder fra andre romerske lokaliteter beviser at dette var et almindeligt fænomen i Romerriget. Man foreslog derfor, at der var tale om en splittelse i henholdsvis en officiel og uofficiel religion i Romerriget.⁹ Denne distinktion er indtil videre den mest markante begrebsmæssige forandring i formuleringen af romersk militærreligion. Forskningen i den romerske kejserkult har primært fokuseret på funktionen af den officielle religion og i den forbindelse funktionen af *Feriale Duranum*. I sådanne studier samt romaniseringsstudier har man aldrig sat spørgsmål ved forståelsen af *Feriale Duranum*.¹⁰

Moderne værker, der behandler den romerske hær, militærreligion, romersk religion i almindelighed og kejserkulten, refererer jævnligt til *Feriale Duranum* eller rettere til den gængse opfattelse af dette dokument.¹¹ Desværre har ingen antikhistorikere for alvor formået

7. TEAD P&P,4

8. Domaszewski (1895), 13; Fink (1940), 204

9. Hoey (1939); Fink (1940)

10. Irby-Massie (1999); Green (1978); Dirven (1999)

11. Beard (1998); Birley (1978); Gradel (2002), 340-1

at sætte spørgsmålstejn ved den traditionelle argumentation, og det problematiske ved at lægge for megen vægt på et enkelt dokument, der er helt uden for nogen form for kontekst. Hertil kommer at analyse- og tolkningsarbejde, ligesom mange andre forskningsanalyser, bunder i den samtid, hvori den er konstrueret og dermed også præget af en række forudindtagne standpunkter. Den hidtidige forskning har lagt vægt på, at der under Augustus foregik en standardisering af religionen og den romerske hær. *Feriale Duranum* var en kopi af et augustæisk dokument, som var blevet sendt ud til alle militærenheder i Romerriget. Dokumentets officielle karakter er blevet fastslået på baggrund af anvendelsen af latin og anvendelsen af formel skrift (modsat kursiv). Det er meget muligt at brugen af latin i Dura Europos antyder, at der var tale om et officielt (og militært) dokument. Latin var under ingen omstændigheder almindeligt i Dura Europos før den militære opbygning i den severiske periode. Herefter blev latin mere almindeligt, men kun i dokumenter, der kunne knyttes til hæren, romerske borgere og anden officiel korrespondance. Størstedelen af dokumenterne i det såkaldte militærarkiv i Azzanathkona-templet var forfattet på latin. De tekster, som var skrevet på græsk, var af civil karakter. Dette stemmer overens med hvad man ved om andre arkiver af offentlig karakter i den romerske Nærorient. I denne region var det stort set udelukkende militærdokumenter som blev skrevet på latin, og således antyder at brugen af latin i *Feriale Duranum* en officiel og militær kontekst.¹² Men man kan ikke argumentere for dokumentets officielle karakter på baggrund af anvendelsen af kapital-skrift. De mange fund af papyri, trætavler og ostraka i den romerske verden, hvoraf meget er militært og adresseret til romerske embedsmænd eller romerske borgere, har vist at størstedelen er skrevet med kursiv skrift (modsat formel).¹³

Guderne i *Feriale Duranum* og dets augustæiske oprindelse

En signifikant del af argumentationen og dokumentets såkaldte romerske karakter bunder i, at de nævnte guder tilhører den romerske statskult. De som er modtagelige for tilbedelse er den regerende kejser, dennes moders *genius* og *Juno*, de deificerede kejsere og kejserinder samt guder, der er tæt knyttet til den romerske statskult. Det overraskende ved indholdet er det begrænsede antal guder, der er modtagelige for tilbedelse. Der nævnes kun otte guder, der alle associeres med statskulten i Rom og den romerske stats velbefindende. I visse tilfæl-

12. Feissel & Gascou (1995); Millar (1993)

13. Bowman & Woolf (1994)

de reflekterer guderne det kejserlige center, som for eksempel Jupiter Optimus Maximus, mens andre alligevel har en mere lokal eller provinsiel refleksion, som for eksempel Victoria Parthica. Guderne som nævnes i *Feriale Duranum* var imidlertid langt fra den gudeverden, som soldaterne i Dura Europos var vidner til.

Dokumentet vægter de gamle romerske guder, såsom den capitolinske triade, Mars og Vesta.¹⁴ Dette har de fleste forskere anset for at være en bekræftelse af dokumentets officielle og militære oprindelse, og at dette *feriale* oprindeligt kan dateres til augustæisk tid. Herefter opdaterede man kun fester, ceremonier og den regerende kejsers navn.¹⁵

Det har imidlertid vist sig, at de guder som fejres i *Feriale Duranum* er de samme guder, som forekommer i Severus Alexanders imperieideologi. De guder som nævnes på Severus Alexanders mønter viser sig at være de samme som dem, der nævnes i *Feriale Duranum*: Jupiter, Mars, Victoria, Juno, Salus, Vesta og Roma.¹⁶ Det er derfor mere sandsynligt, at guderne i *Feriale Duranum* er et udtryk for Severus Alexanders imperieideologi. Dette skal formentlig ses som en reaktion mod kejser Elagabals "orientalske herredømme".

Det er langt fra den almindelige opfattelse, at *Feriale Duranum* er en severisk redaktion af en augustæisk original. Hoey argumenterede for, at den bestemte form af kejserkulten, som manifesteredes i dokumentet (tilbedelsen af kejserens *genius* samt kulten omkring *divi* og *divae*) og dets inkludering af Julius Cæsars *natalis* ("fødselsdag") antydede, at det var Augustus som introducerede kejserkulten i hæren.¹⁷ Fink, Hoey og Snyder mente desuden at det ville være naturligt for Augustus at etablere et universelt militært *feriale*. Augustus' regeringsperiode begyndte efter en turbulent tid med borgerkrige, der gjorde en ende på republikken. Derfor har der været et naturligt behov for at integrere styrkerne og gøre dem loyale ved at give dem et militært *feriale*. Et *feriale* der fokuserede på kejserkulten og de traditionelle romerske guder.

Der er imidlertid ingen beviser for, at et sådant dokument har eksisteret i augustæisk tid eller for den sags skyld senere. Desuden har mange andre kejsere stået over for lignende problemer, som for eksempel Septimius Severus eller Severus Alexander.

14. MacMullen, R. (1981), 110

15. Nock (1952); Gilliam (1954)

16. Fears (1981); Wallace-Hadrill (1981)

17. Fink (1940), 174

Militært eller civilt *feriale*?

Den vigtigste antagelse vedrørende dokumentets centrale status i forskningen af romersk militærreligion er, at der var tale om et militært *feriale*. Som tidligere nævnt antog Fink, Hoey og Snyder, at der var tale om et militært *feriale*, da dokumentet var blevet fundet sammen med andre militærdokumenter og at det i form, sprog og religion var mere romersk end lokalt. Det materiale arkæologerne fandt i Azzanathkona-templet var affaldsmateriale. Det vil sige, at disse dokumenter ikke længere var anvendelige, da de romerske soldater i sin tid konstruerede en mur i denne del af byen. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at der blandt de såkaldte militære dokumenter ikke er dokumenter, som man kunne forvente at finde i et militært arkiv, såsom lønlist, vagtskemaer osv., men i stedet en række litterære tekster. Arkæologerne har endda fundet et dokument, som betegnes "pergament 22". Dette dokument har hverken en militær eller romersk kontekst, idet der er tale om et lånedokument, der kan dateres til den parthiske periode.¹⁸ Dette har Hoey, Fink og Snyder bortforklaret ved at argumentere for at dette militære arkiv ikke indeholdt de vigtigste dokumenter vedrørende *cohors XX Palmyrenorum*.

Dette støtter imidlertid ikke deres oprindelige hypotese, at "arkivets" indhold i Azzanathkona-templet var et militært arkiv. Derudover viser en datering af dokumenterne, at de spænder over en meget lang tidsperiode, hvilket antyder at "arkivet" ikke var i brug, da det blev "kasseret". Det samme må være tilfældet med hensyn til det ødelagte og ufuldstændige *feriale*, som Fink imidlertid også havde beskrevet som affald.¹⁹ I udgravningsrapporten er der intet der tyder på, at disse dokumenter skulle være blevet opmagasineret, men at der var tale om affald. Når man tager dokumenternes forskelligartede karakter i betragtning er det mest sandsynligt, at samlingen af disse dokumenter langt fra kan betragtes som et egentligt arkiv.

Endvidere er der god grund til at betvivle dokumentets militære karakter. Det er langt fra alle de pergamenter og papyri, som er blevet fundet i Rum W 13 i Azzanathkona-templet, som er af militær karakter. Nogle er naturligvis militære dokumenter, men langt de fleste har en ambivalent natur. At det er skrevet på latin og at alle guderne og festerne er romerske betyder ikke at dokumentet er militært. Det er en antagelig hypotese, at dokumentet er blevet lavet i en lokal kontekst af en romersk embedsmand, som ønskede at gøre Dura Europos mere romersk. Dette skal naturligvis ses i tilknytning til byens ophøjelse til status af

18. TEAD P&P, 4

19. TEAD P&P, 36

colonia under severerne.²⁰ Der er tilstrækkeligt grundlag til at betvivle at dokumentet er militært, men kan der argumenteres positivt for at det er civilt?

Tidligt i det 3. århundrede e.Kr. skete der betydelige fysiske og institutionelle forandringer i Dura Europos: de romerske garnisoner forøgedes og den græsk-makedonske elite, som i århundreder havde domineret byen, forsvinder pludseligt fra det arkæologiske og epigrafiske materiale. Desuden erstattedes byens græsk-romerske navn, Europos, med det romerske Dura. Ophøjelsen til *colonia* var en ærestitel, der betegnede byens højere status og privilegier i anerkendelse af at den havde modtaget kejserens gunst. Det er takket være Fergus Millars udførlige undersøgelse af udbredelsen af *colonia*-status i den romerske Nærorient, at vi ved at denne begunstiggelse var et udbredt severisk initiativ. Denne status foranledigede at disse byer fik autonome institutioner, der i hvert fald udadtil gjorde byen mere romersk.²¹ For Palmyras vedkommende fik ophøjelsen til status af *colonia* under severerne den betydning, at byrådet (*boulé*) og folkeforsamlingen (*demos*) blev ledet af to archonter, hvis egentlige funktion svarede til de romerske *duoviri*, og endvidere valgte *aediles*.²² Disse to betegnelser ændredes dog senere til *strategoï* og *agoranomoi*.

Ifølge Dirven er det ikke utænkeligt at noget lignende har fundet sted i Dura Europos.²³ I så fald er det meget sandsynligt at byen med den nyopnåede status af *colonia* også indførte en civil kalender og at denne var af romersk karakter, for at gøre byen mere romersk. Eftersom der ikke eksisterede en universel religiøs kalender i den romerske verden, er det ikke usandsynligt, at *Feriale Duranum* er et resultat af et samarbejde mellem det lokale senat og romerske embedsmænd.

Hvis *Feriale Duranum* skal ses som et civilt *feriale* dukker der pludselig et godt komparativt materiale op, eftersom man har fundet adskillige civile *ferialia* i den romerske verden. Det tidligste eksempel på et *feriale* er *Feriale Cumanum*, der kan dateres til Augustus.²⁴ Hertil kommer to andre *ferialia*, der begge er inkluderet i *Filocalus' Fasti* (en slags almanak for året 354 e.v.t.), hvoraf den ene opremser kejserlige fødselsdage, mens den anden er en *feriale* for kristne martyrer.²⁵ Den mest berømte *feriale* er imidlertid den såkaldte The-

20. Millar (1990; 1993)

21. Millar (1990)

22. Kaizer (2002), 39

23. Dirven (1999), 15 n. 58

24. Fishwick (1991)

25. Salzman (1990)

veste *Feriale*, der stammer fra den nordafrikanske by Theveste. I forbindelse med publikationen af *Feriale Duranum* skrev Walter Snyder en artikel, hvori han argumenterede for Theveste inskriptionens civile ophav.²⁶ Selv om lighederne mellem Theveste og *Feriale Duranum* er store, og begge kan dateres til severerne og fokuserer på det severiske dynasti, så holder man fortsat fast i, at det ene er civilt og det andet militært. Uanset ophav, så kan dette materiale muligvis bidrage med vigtige informationer om, hvordan de romerske *coloniae* opfangede informationer om romerske ritualer og religion. Det er ligeledes en mulighed, at et dokument som *Feriale Duranum* reflekterer en liste, som var blevet sendt fra centraladministrationen til de romerske *coloniae* i den severiske periode. Disse lister har således foreslået det lokale senat, hvilke ceremonier, fester og guder man kunne fejre i den respektive *colonia*, men at dette ingenlunde skulle opfattes som et påbud fra den romerske centraladministration.

Konklusion

I denne artikel er der gennemgående sat spørgsmålstejn ved grundlaget for den traditionelle tolkning af *Feriale Duranum*. Den traditionelle argumentation bunder i den antagelse, at dette *feriale*, som er blevet fundet i Dura Europos, var et militært *feriale*, som alle romerske garnisoner siden Augustus var i besiddelse af. Selv om det er fristende at se *Feriale Duranum* som et militært *feriale*, skal vi dog huske på, at vi ikke har andre militære *ferialia* at sammenligne med.

Hensigten med dette bidrag har altså været at vise, at den traditionelle opfattelse af *Feriale Duranum*, som et militært *feriale* ikke er så indlysende som hidtil antaget. På den anden side er der gode muligheder for at set det som en civil festkalender. Hvis denne hypotese antages, har vi et udmærket komparativt materiale fra andre dele af Romerriget.

26. Snyder (1940)

Bibliografi

- TEAD I-IX *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Reports.* New Haven: Yale University Press (1928-1952)
- TEAD P&P Welles, C.B., Fink, R.O., and Gilliam, J.F. *The Excavations at Dura Europos, Final Report V, Part I: The Parchments and Papyri.* New Haven, Yale University Press (1959)
- Beard, M. *Religions of Rome. Vol I: A History.* Cambridge (1998)
- Birley, E. "The Religion of the Roman Army:1895-1977" *EpSt* 8:63-82 (1978)
- Bowman, A.K.; Woolf, G. *Literacy and power in the ancient world.* Cambridge (1994)
- Dirven, L. *The Palmyrenes of Dura-Europos. A Study in Religious Interaction in Roman Syria.* Religions in the Graeco-Roman World 138. Leiden (1999)
- Domaszewski, A. *Die Religion des römischen Heeres.* Trier (1895)
- Fears, J.R. "The cult of Virtues and Roman Imperial Ideology" *ANRW* II.17.2:827-948 (1981)
- Feissel, D. & Gascou, J. "Documents d'archives Romains inédits du Moyen Euphrate (IIIe s. après J.-C)" *Journal des Savants* 65-119 (1995)
- Fink, R.O et al "The *Feriale Duranum*" *YCS* 7:1-222 (1940)

- Fishwick, D. "Dated inscriptions and the *Feriale Duranum*" *Syria* 65:349-61 (1988)
- Fishwick, D. *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*. Vol II, 1. ERPO 108. Leiden (1991)
- Gilliam, J.F. "The Roman military *feriale*" *Harvard Theological Review* 47: 183-96 (1954)
- Green, M.J. *A Corpus of Small Cult-Objects from the Military Areas of Roman Britain*. British Archaeological Reports 52 (1978)
- Gradel, I. *Emperor worship and Roman religion*, (Oxford Classical Monographs.) Oxford (2002)
- Hoey, A.S. "Official policy towards Oriental cults in the Roman army" *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 70:456-81 (1939)
- Irby-Massie, G. *Military Religion in Roman Britain*. Leiden (1999)
- Kaizer, T. *The Religious Life of Palmyra*. (Oriens et Occidens 4.) Stuttgart: Steiner (2002).
- MacMullen, R. *Paganism in the Roman Empire*. New Haven (1981)

- Millar, F. "The Roman Coloniae of the Near East: a study of cultural relations: proceedings of a colloquium at Tvärminne, 2-3 October 1987" *Roman Eastern Policy and Other Studies in Roman History*, ed. Solin, H. and Kajava, M., 7-58, Helsinki (1990)
- Millar, F. *The Roman Near East: 31 BC-AD 337*. Cambridge (1993)
- Nock, A.D. "The Roman Army and the Roman Religious Year". *Harvard Theological Review* 45:186-252
- Salzman, M.R. *On Roman Time. The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*. University of California Press (1990)
- Snyder, W. "Public Anniversaries in the Roman Empire: The Epigraphical Evidence for their Observances in the First Three Centuries", 225-317. New Haven (1940)
- Rostovtzeff, M.I. "Das Militärarchiv von Dura" *Papyri und Altertumswissenschaft; Vorträge de 3. Internationalen Papyrologentages in München vom 4. bis 7. September 1933*, ed Otto, W.G.A og Wenger, L., 351-78. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 19.) München (1934)
- Wallace-Hadrill, A. "The emperor and his virtues" *Historia* 30:298-323 (1981)